

нодавчу та податкову політику держави, санкціонування нею особистісно-імунітетної системи права-привілею. Звільнення селян від примусів особистого характеру, фіксація ренти, розширення прав на спадкове користування землею, деяке зміцнення самостійності селянських господарств і залучення їх певною мірою до товарних відносин — ці та інші риси стали характерними і були властиві розвиткові законодавчого регулювання відносин власності в українських землях за литовським, німецьким і польським правом у XIV—XVII століттях, заклавши підвалини подальшого розвитку їх правового врегулювання у всій їх різноманітності у наступний історичний період.

Надійшла до редколегії 02.10.01

В. Рум'янцев, професор НЮА України

Судова система в Україні за часів Директорії

У питанні розбудови Української держави Директорія поставила себе в складні умови. З одного боку, категорично виступивши проти гетьманату, вона відкидала його здобутки в державотворенні, а з іншого — відновлення Української Народної Республіки вимагало повернення до державних інституцій і законодавства часів Центральної Ради. Директорія хотіла зробити і свій внесок в розбудову Української держави. Але в кінцевому результаті вона опинилася на роздоріжжі і її зусилля в галузі державного будівництва, зокрема судоустрою, були хаотичними і неефективними, а вакуум у судовій системі заповнювало надзвичайне військове судочинство.

1 грудня 1918 р., тобто до офіційного приходу до влади, Директорія ухвалила: «Суд на території Української Народної Республіки твориться іменем УНР»¹.

Наприкінці грудня 1918 р. Директорія повідомила про свій намір скасувати Державний Сенат, заснований гетьманом². 2 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про відновлення

¹ Див.: Республіканські вісті. — 1918. — 4 груд.

² Див.: Последние новости. — 1918. — 21 дек.

діяльності Генерального Суду, але з назвою «Надвищий суд»¹. 24 січня були відновлені апеляційні суди, засновані Центральною Радою².

Директорія формально поновила судові установи, що існували в Російській імперії. 19 лютого 1919 р. вона затвердила закон «Про вибори та призначення мирових суддів», яким встановлювалося, що органи місцевого самоврядування повинні найближчим часом обрати потрібну кількість мирових суддів на підставі закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р.³

Таким чином, в основу судової системи «другої» УНР було покладено принципи судоустрою дореволюційної Росії, дещо модифіковані Центральною Радою і гетьманом. Але складна геополітична ситуація, в якій опинилася Україна, і передусім необхідність вести воєнні дії проти більшовиків, білогвардійців, анархістів, Антанти, поляків зумовлювали суттєві аномалії в судоустрої УНР⁴. На практиці існувала і діяла надзвичайна судова система, яка була далека від принципів, законодавчо проголошених Директорією.

Спочатку основними судовими установами УНР стали військово-польові суди, які за своїм станом були надзвичайними судовими органами. Вони почали формуватися через тиждень після створення самої Директорії, коли влада в Україні формально належала гетьману Скоропадському. Започаткував військово-польові суди наказ С. Петлюри і О. Осецького від 22 листопада 1918 р. На його підставі при всіх окремих військових частинах засновувалися військово-польові суди у складі двох старшин, двох козаків, прокурора та секретаря. Члени суду і прокурор мали призначатися наказом місцевої військової влади. Військове судочинство відрізнялося надзвичайною суворістю. Якщо частина перебувала на фронті або на стані облоги, військово-польові суди мали право виносити смертні вироки, які затверджувалися її командиром, або Головним отаманом⁵.

Окрім зазначених нормативних актів Директорії, для влаштування військово-польових судів командир Осадного

¹ Див.: Вісник державних законів для всіх земель УНР. – 1919. – Вип. 3.

² Там само. – Вип. 7.

³ Див.: Там само. – Вип. 5.

⁴ Див.: Ключков В. Прокуратура України часів УНР, Гетьманату та Директорії // Вісник прокуратури. – 2001. – № 1. – С. 107.

⁵ Див.: Українське державотворення: не витребуваний потенціал. Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К., 1997. – С. 57.

корпусу Є. Коновалець і начальник штабу А. Мельник на свій розсуд застосовували царські Військовий статут про покарання 1869 р. та Положення про польове управління військ у воєнний час 1914 р., за якими визначалися склад злочину і відповідні санкції. 16 грудня 1918 р. Київ з околицями оголошувався у стані облоги, а при штабі корпусу засновувалися військово-польовий суд та спеціальна слідча комісія на чолі з отаманом Колодієм¹. Під юрисдикцію військово-польового суду підпадали військові і цивільні особи, обвинувачувані в участі у будь-яких маніфестаціях, скупченнях і зібраннях людей не лише на площах і вулицях, а й у закритих приміщеннях без належного на це дозволу, у друкуванні листівок, прокламацій та відозв, у продажу спиртних напоїв, власники театрів, кінематографів, ресторанів, паштетних, які не зачиняли свої установи о пів на десяту вечора, цивільні особи, які з'являлися на вулицях після 10-ї години вечора або не здали зброї до 21 грудня 1918 р., винні у незаконних арештах, обшуках і ревізіціях, у поширенні провокаційних пліток, агітації, підбурюванні, пограбуваннях, розбійництві, вбивствах, підпалах, згвалтуваннях, збройних нападах на військову варту і цивільних урядовців тощо.

Незважаючи на окремі посилання на згадані вище закони колишньої Російської імперії, Є. Коновалець і А. Мельник установлювали у наказах і власні санкції: розстріл на місці, строкова або безстрокова каторга, ув'язнення строком від 6 місяців до 2 років, грошовий штраф від 50 до 5000 крб. Саме вони 18 грудня 1918 р. дали вказівку військово-польовим судам не обмежуватися вищою міркою санкцій, передбачених у царських нормативних актах, застосовувати смертну кару щодо винних у спекуляції. А 20 грудня 1918 р. створили позасудовий орган — «дев'ятку», тобто Комісію у складі 9 чоловік — представників від Головного військового юридичного управління, військових частин та міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх противників нової влади у Києві, заарештованих до 14 грудня, тобто до дня вступу до столиці військ Директорії. 28 грудня 1918 р. вони видали наказ про «негайний розстріл без слідства і суду» всіх агітаторів проти існуючого державного устрою УНР, її самостійності, проти Директорії, її законів, наказів і розпоряджень¹.

¹ Див.: Українське державотворення... — С. 58.

Широка підсудність привела до того, що суд при штабі корпусу не встигав розглядати справи, а тому 20 грудня 1919 р. у Києві діяли вже два військово-польові суди: один при штабі 1-ї січової стрілецької дивізії, другий — при комендантові Києва. Зменшився і склад надзвичайного суду: тепер він працював у кількості трьох осіб — головуючого і двох членів за наявності двох запасних і військового слідчого. Голова, прокурор і оборонець призначалися начальником Головного військового юридичного управління, а члени судів особисто Є. Коновальцем. Штабний суд розглядав справи, які виникали у військових частинах, інституціях, залогах, а комендантський — решту.

Військово-польові суди виносили вирок, як правило, без попереднього слідства за поданням коменданта Києва. Доцільність запрошення свідків визначав головуючий. Строк вручення обвинувачення підсудному не визначався, а прокурор мав право змінити його у будь-який час. Вирок оскарженню не підлягав і вступав у законну силу негайно. Призначати кару меншу, ніж передбачала нижня межа санкції законів Російської імперії або наказів Є. Коновальця, суд не мав права. Справи розглядалися з максимальною швидкістю без додержання судом процесуальних строків. Особи, що після 14 листопада 1918 р. працювали в частинах, штабах, управліннях та інших установах добровольчих формувань, які не підтримували Директорію, якщо вони не підлягали більш суворій карі, у позасудовому порядку за розпорядженням командира тієї чи іншої військової частини висилалися за межі УНР.

26 січня 1919 р. всі військово-польові суди на території УНР було скасовано. Водночас втрачали чинність і всі закони, правила, інструкції та обіжники до них. Але місце військово-польових судів відразу заступили надзвичайні військові суди, які аж ніяк не були більш демократичними.

26 січня 1919 р. Директорія затвердила закон «Про надзвичайні військові суди». За цим законом подібні суди були винятковими і діяли в місцевостях, оголошених на воєнному стані або на стані облоги, а також на театрі воєнних дій.

А якщо взяти до уваги, що на підставі закону Директорії від 24 січня 1919 р. на всій території УНР оголошувався воєнний

¹ Див.: Українське державотворення... — С. 58.

стан, то не залишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснялося на другий план¹, а то й зовсім не діяло.

Вироки надзвичайних військових судів виносилися за спрощеною процедурою, вони не підлягали оскарженню і негайно виконувалися. Щоправда, особи, засуджені до страти, мали право протягом шести годин після оголошення вироку звернутися з проханням про помилування або пом'якшення покарання до «Верховної влади», тобто до Директорії, а «в діючій армії — до Головного отамана»².

У зв'язку з низькою кваліфікацією суддів, а в більшості випадків — їх відсутністю, наказом Головного отамана від 14 червня 1919 р. деякі суди при військових корпусах і дивізіях розформовувалися. Незабаром виявилось, що через нестачу досвідчених суддів незадовільно діяли і судові установи на рівні корпусів. Тому наказом від 5 липня 1919 р. ці суди також було розформовано, а всіма справами мав займатися суд при Штабі діючої армії. В такому вигляді військовий суд діяв до кінця 1919 р.³

Система військового судочинства, що виникала стихійно і не мала належної правової бази своєї організації, майже з необмеженою юрисдикцією, ніким не контрольована, була знярядям вчинення репресій проти прихильників попереднього режиму, а згодом — проти опозиційних сил Директорії і окремих отаманів. Як наслідок, судова система була далека від виконання завдань зміцнення законності і правопорядку, а навпаки, збільшувала свавілля отаманів і поглиблювала анархію в державі. Тут слід погодитись із В. Винниченком, який писав стосовно отаманщини в Україні: «Не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями»⁴.

Проблемам судоустрою значна увага приділялася і в межах Західноукраїнської Народної Республіки. 21 листопада 1918 р. Українська Національна Рада прийняла закон «Про тимчасову

¹ Див.: *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920. — К., 1997. — С. 154.

² *Історія держави і права України. Академічний курс / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина.* — К., 2000. — Т. 2. — С. 105.

³ Див. *Кравчук М. В.* Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. Історико-правове дослідження. — Івано-Франківськ, 1997. — С. 164.

⁴ *Винниченко В.* Відродження нації: У III частинах. — К., 1990. — Ч. III. — С. 188.

організацію судів і судової влади»¹. Тимчасово судові функції в ЗУНР продовжували виконувати суди колишньої Австро-Угорської імперії під керівництвом Державного секретарства юстиції ЗУНР. Всі колишні судді, які не скомпрометували себе антинародною, антиукраїнською діяльністю і склали присягу чесно служити ЗУНР, залишалися на своїх посадах.

Незабаром секретарство юстиції ЗУНР розгорнуло активну діяльність з перебудови судової системи. Було видано розпорядження про утворення на території ЗУНР 12 судових округів і 130 судових повітів. Точно визначивши національний склад населення, секретарство юстиції розпорядилося провести вибори суддів за квотою один мандат на 40 тис. жителів, при цьому кожна національна меншість могла обрати своїх суддів. У такий спосіб слід було обрати 144 судді окружних судів, з них 102 українців, 25 поляків, 17 євреїв².

Оскільки кваліфікованих кандидатів на посади суддів з числа українців не вистачало, 11 листопада 1918 р. Українська Національна Рада прийняла закон «Про скорочення підготовчої судової служби», яким строк передсуддівської практики було скорочено з трьох до двох років.

У зв'язку з воєнним станом на території ЗУНР тимчасово було призупинено діяльність інституту присяжних. Але одночасно було прийнято низку законів і розпоряджень про провадження судочинства українською мовою, широке введення в нього принципів гласності, змагальності, права обвинуваченого і підсудного на захист та ін.

Продовження судової реформи в ЗУНР отримало оригінальний напрямок — було розмежовано кримінальне і цивільне судочинство. 11 лютого 1919 р. Українська Національна Рада видала закон про утворення в повітах трибуналів першої інстанції для розгляду кримінальних справ. Юрисдикція окружних і повітових судів обмежувалася цивільними справами. Суддів трибуналів призначало секретарство юстиції і затверджувала Українська Національна Рада або її Комітет. Трибунал діяв у складі одного або трьох суддів.

¹ Див.: Збірник законів, розпорядків та обіжників. — Станіслав, 1918. — С. 4–5.

² Див.: Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. — Львів, 1996. — С. 181–182.

Другою інстанцією у цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, а третьою — Надвищий державний суд. Але тимчасово до їх утворення функції другої та третьої інстанції належали спеціально створеним на цей час — Окремому судовому сенату II інстанції та Окремому судовому сенату III інстанції. Вони згідно з розпорядженням Державного Секретаріату ЗУНР діяли у Станіславі.

Крім органів цивільної юстиції в ЗУНР створювалася і військова юстиція. З перших днів існування ЗУНР вона опинилася у складній воєнно-політичній ситуації. Для захисту республіки поспішно створювалися збройні сили. 9 листопада 1918 р. у складі Державного Секретаріату було засновано секретарство військових справ. Його розпорядженням від 13 листопада було затверджено штатно-організаційну структуру Української Галицької Армії. Територію ЗУНР було поділено на три військові області: Львівську, Станіславську, Тернопільську, які, в свою чергу, розділялися на 12 військових округів. Поряд з військовими структурами створювалася військова юстиція.

Вже 8 листопада 1918 р., під час боїв у Львові, було створено перший військово-польовий суд, під юрисдикцію якого, крім військовослужбовців української армії, підпадали цивільні особи, що вчинили «заворушення публічного спокою, грабунків, крадіжку»¹. Перше офіційне розпорядження про створення органів військової юстиції Державний Секретаріат ЗУНР видав 16 листопада 1918 р.² Відповідно до нього у Львові планувалося створити Найвищий військовий трибунал як вищу судову інституцію держави. Військові обласні суди мали діяти в межах Львівської, Тернопільської та Станіславської військових областей.

Головами військових обласних судів призначалися коменданти цих областей, а їх членами були представники державної жандармерії та коменданти чотирьох військових округів, на які поділялись області. На час військових дій у Львові судочинство у Львівській військовій області виконував польовий суд Начальної Команди Галицької Армії. Він прийняв до розгляду всі справи колишніх дивізійних судів Львова та Перемишля. Державним обвинувачем в окружних судах виступав судовий офіцер,

¹ Див.: Діло. — 1918. — 9 лист.

² Вісник Державного секретаріату військових справ. — 1918. — 1 грудня.

при обласних судах — військовий прокурор, а при Найвищому військовому трибуналі мав виступати Генеральний військовий прокурор або його заступник. Військовим судом першої інстанції був окружний військовий суд, головою якого призначався окружний військовий комендант. Судочинство в місцях розташування частин Української Галицької Армії у Відні та Будапешті здійснювали окремі судді, які після збирання необхідних матеріалів пересилали їх до окружного військового суду в Станіславі¹.

Военна ситуація на фронтах та наявність у тилу великої кількості диверсантів і шпигунів вимагали створення більш мобільних органів, ніж звичайні військові суди. Розпорядженням Державного Секретаріату ЗУНР від 3 грудня 1918 р. при кожній окружній команді було створено військово-польові суди. У разі, коли в окремих окружних військових командах не діяли військово-польові суди, їх функції виконували суди сусідньої окружної команди після внесення подання до Державного секретарства військових справ про створення спільного суду².

У січні 1919 р. утворено військово-польовий суд Начальної Команди Українських військ і військово-польові суди груп «Північ», «Південь» та групи «Львів»³.

Військово-польовий суд Начальної Команди Українських військ розглядав в основному офіцерські справи, справи про шпигунство та надання допомоги ворогові. У травні 1919 р. ці справи через значні фінансові витрати та витрати часу знову було передано окружним військово-польовим судам⁴. Оскільки вони вимагали зменшення витрат, пов'язаних з проведенням судового слідства, дозволялись виїзди суддів в місця перебування свідків та підсудних. справи з одного суду в інший передавались після закінчення всіх слідчо-процесуальних дій. Головою окружного військово-польового суду призначався старший за військовим званням судовий офіцер. До складу військово-польового суду входило не менше трьох суддів: голова та два старшини, один з них виконував функції слідчого судді, другий — прокурора⁵.

¹ Див.: *Кобелецький М. М.* Військове судочинство у Західноукраїнській Народній Республіці // *Правова держава.* — К., 1998. — Вип. 9. — С. 225.

² Див.: *Вісник Державного секретаріату військових справ.* — 1918. — 14 груд.

³ Див.: Там само. — 1919. — 15 лют.

⁴ Див.: Там само. — 20 трав.

⁵ Див.: Там само. — 1918. — 14 груд.

Військові судді призначалися Державним секретарством військових справ з числа офіцерів української армії, які були цивільними судьями, або тих юристів, що склали суддівський чи адвокатський іспит. Державному секретарству військових справ підпорядковувався увесь допоміжний апарат судів. Військово-службовці Української Галицької Армії, які мали юридичну освіту і бажали стати військовими судьями, складали військово-судові іспити. Порядок їх проведення було визначено розпорядженням Державного секретарства військових справ від 4 травня 1919 р.¹ Було створено спеціальну комісію для прийому іспитів. До її складу входили голова і два члени. Головою комісії призначався судовий референт Державного секретарства військових справ. Іспит проходив аналогічно іспитам для цивільних суддів, але в дещо спрощеній формі².

У деяких випадках за дозволом Державного секретарства військових справ кримінальні справи могли розглядатися за участю адвокатів³. Вироки з кримінальних справ загалом були ліберальними, хоча мало місце і засудження на страту. Смертні вироки затверджувалися Державним секретаріатом і його остаточні рішення публікувались в урядових засобах масової інформації⁴. Розпорядженням Державного секретарства військових справ від 1 травня 1919 р. такі рішення могли приймати й окружні військові коменданти⁵. Заборонялося засуджувати до розстрілу осіб, яким на час вчинення злочину не виповнилось 20 років. Практика діяльності військово-польових судів знала випадки оскарження смертних вироків і навіть заміни розстрілу на тюремне ув'язнення⁶. Військове судочинство в ЗУНР з незначними змінами діяло на основі старих австрійських законів.

Військовим судьям, як і іншим військовослужбовцям, присвоювались військові звання за поданням Державного секретарства військових справ. У військово-судовій ієрархії ЗУНР існували звання: підполковника-судді, отамана-судді,

¹ Див.: Республіка. — 1919. — 7 трав.

² Див.: *Кобелецький М. М.* Вказ. праця. — С. 227.

³ Див.: Вісник Державного секретаріату військових справ. — 1919. — 15 лют.

⁴ Див.: Республіка. — 1919. — 7 трав.

⁵ Див.: Вісник Державного секретаріату військових справ. — 1919. — 15 лют.

⁶ Див.: Українські вісті. — 1919. — 7 трав.

сотника-судді, поручника-судді, судового четаря, судового хорунжого¹.

Військові судді, які приймалися на службу, склали спеціальну присягу. Присягу затвердив Державний секретаріат і її, крім суддів, складав увесь допоміжний апарат судів. У тексті присяги були такі слова: «Присягаю торжественно всемогучому Богу і прирікаю на мою честь бути вірним Українській Народній Республіці і повинуватись її законам і розпорядкам»².

Під юрисдикцію військово-польових судів підпадали, крім звичайних військових злочинів, також злочини, які вчинили цивільні особи. Цей перелік уточнено в розпорядженні Державного секретаріату від 17 лютого 1919 р., за яким військовослужбовці притягались до кримінальної відповідальності за «бунт, трусливість, порушення карності і порядку, дезертирство, недозволений бунт та злочини ворохобності». Цивільні особи притягались до кримінальної відповідальності за зраду батьківщини, повстання, знищення телеграфних і телефонних ліній та військового майна³.

У зв'язку з тим, що дані положення по-різному інтерпретувалися судами, розпорядженням Державного секретаріату від 1 березня 1919 р. цивільні особи підпадали під юрисдикцію військових судів тільки у разі вчинення щойно згаданих злочинів проти військового майна або майна, що перебувало під охороною армії. Підпадали під юрисдикцію військово-польових судів і більшовицька агітація та пропаганда⁴. Розпорядженням Державного Секретаріату від 17 лютого 1919 р. визначено особливості здійснення правосуддя стосовно осіб, які проходили службу в корпусі Державної жандармерії, та злочинів, які ними розслідувалися⁵.

При переході Української Галицької Армії за р. Збруч було дещо змінено структуру військово-судових органів. Розпорядженням військової канцелярії Диктатора від 16 липня 1919 р. створено військово-польовий суд Начальної Команди Галицької Армії, військово-польові суди I, II та III корпусів. В етапній області діяли військово-польовий суд етапної області Галиць-

¹ Див.: Вісник Державного секретаріату військових справ. – 1919. – 10 січ.

² Див.: Там само. – 15 лют.

³ Див.: Там само. – 10 квіт.

⁴ Див.: Там само. – 26 трав.

⁵ Див.: Там само. – 10 квіт.

кої Армії та військово-польовий суд вишколу Українських Січових Стрільців в місцях їх розташування¹. Ці суди продовжували здійснювати судочинство щодо військовослужбовців військових частин, які підпорядковувалися Начальній Команді Галицької Армії. А стосовно військових та цивільних осіб Наддніпрянської України вони лише збирали доказові матеріали і пересилали їх судовому референтові Диктатора ЗО УНР. Ці матеріали пізніше передавались відповідним судам Української Народної Республіки. Крім того, в розпорядженні від 16 липня 1919 р. передбачалося створити при окремих станційних етапних командах Галицької Армії спеціальні слідчі суди для швидкого збирання доказових матеріалів, які щодо осіб Наддніпрянської України передавались судовому референтові Диктатора, а щодо осіб, підпорядкованих Начальній Команді Галицької Армії, — військово-польовому суду команди етапу Галицької Армії.

Надійшла до редколегії 15.09.01

¹ Див.: *Кобелецький М. М.* Військове судочинство у Західноукраїнській Народній Республіці. — С. 228.